

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

САМБОРСЬКА Ірина Миколаївна

ПРОГНОСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ ПОХІДНОГО
СЛОВА /на матеріалі похідних іменників із загальним
значенням "носії звукової ознаки"/

10.02.01 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

АВ 37.208

Робота виконана
в Київському університеті ім. Тараса Шевченка

- Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор Снітко Олена Степанівна
- Офіційні опоненти: - доктор філологічних наук,
професор Нікітіна Фіоніла Олексіївна
- кандидат філологічних наук,
доцент Безрук Лариса Павлівна
- Провідна установа - Кіровоградський державний педагогічний
інститут

Захист відбудеться "___" _____ 1994 року о ___ го-
дині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 068.ІВ.І6 в Київ-
ському університеті ім. Тараса Шевченка /м.Київ, вул.Володимирська,
64/.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Київ-
ського університету ім. Тараса Шевченка /м.Київ, вул.Володимирська,
56, кім.10/.

Автореферат розісланий "___" _____ 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент Шахова Л.І.

AB - 37.200

Характерною рисою сучасних лінгвістичних досліджень є пріоритетність діяльнісного підходу до мови, у світлі якого значна увага приділяється як актам породження мовних одиниць, так і проблемі сприйняття мовлення. У цьому зв'язку виникає необхідність звернутися до категорії внутрішньої форми слова, яка розкриває взаємозв'язок форми і змісту мовного знака і виступає в ролі динамічного компонента змістової структури найменування. Внутрішня форма, актуалізуючись в процесах комунікації, сприяє розкриттю змісту слова, орієнтуючи на денотат і "підказуючи" головне в семантиці, не претендуючи, однак, на розкриття всього значення мовної одиниці. Прогностичні властивості внутрішньої форми були відзначені ще О.О.Потебнею, який підкреслював здатність внутрішньої форми спрямовувати розвиток значень у слові.¹ Однак це положення не одержало у вченого всебічного висвітлення, оскільки не базувалося на розумінні мови як суспільного явища та мовлення як індивідуальної реалізації системи. У зв'язку з цим важливим є дослідження прогностичних особливостей внутрішньої форми похідного найменування, обґрунтування її регулюючої ролі в семантичній структурі мовного знака.

Таким чином, актуальність дисертаційного дослідження обумовлена необхідністю глибокого і всебічного вивчення словотвору крізь призму діяльнісного підходу, а також - розв'язанням проблеми співвідношення змісту і форми в мовних одиницях.

Метод роботи є аналіз внутрішньої форми як регулятора плану змісту похідного слова /ПС/, вивчення її прогностичних особливостей.

Мета дослідження обумовила вирішення таких завдань :

¹ Потебня А.А. Мысль и язык // Потебня А.А. Эстетика и поэтика. - М., 1976. - С. 180.

- 1/ обґрунтувати онтологічну сутність внутрішньої форми, її роль в формуванні лексичного значення ПС ;
- 2/ розкрити структурно-семантичні особливості похідних найменувань - іменників із загальним значенням "носії звукової ознаки";
- 3/ виявити специфіку сприйняття внутрішньої форми найменувань з різними видами мотивованості ;
- 4/ характеризувати внутрішню форму як регулятор осмислення значення слова, що зумовлює взаємозв'язок соціального та індивідуального в семантиці номінативної одиниці ;
- 5/ визначити роль внутрішньої форми як організуючої ланки в макрокомпонентній структурі значення мовного знака.

Об'єктом дослідження є похідні іменники із загальним значенням "носії звукової ознаки" типу запелала, нитик, стрекотун, звонарь, каркуша, хрипун.

Звернення до відповідних ПС обумовлено специфічністю їх внутрішньої форми - а саме, її спроможністю зберігати ознаки різних видів мотивованості - умовної та безумовної, що дає можливість комплексно дослідити прогностичні властивості внутрішньої форми.

Похідні іменники із загальним значенням "носії звукової ознаки" було вилучено із "Словаря сучасного російського літературного мови" в 17-ти томах та "Словаря російського мови" в 4-х томах. Одержаний список мовних одиниць був доповнений невеликою кількістю слів із неографічних джерел, зокрема "Новое в російській лексиці. Словарні матеріали - 80" та "Новое в російській лексиці. Словарні матеріали-81". Загальна кількість відібраних для роботи ПС складала 90 одиниць.

Методи дослідження. У ході роботи застосовувались принципи і прийоми методу опису мовних одиниць з елементами компонентного, дефініційного і словотворчого аналізу, які спрямовані на розкрит-

тя структурно-семантичних особливостей досліджуваних ПС.

Багатоаспектне дослідження внутрішньої форми передбачає широке використання методів експериментального аналізу мовного матеріалу, зокрема – психолінгвістичного експерименту на визначення можливих значень номінативної одиниці вільного асоціативного експерименту, які спрямовані на виявлення особливостей сприйняття внутрішньої форми найменувань з різними видами мотивованості, визначення ролі внутрішньої форми в осмисленні семантики ПС носіями мови.

Психолінгвістичне дослідження проводилось в формі ісмового опиту. Кількість інформантів, що взяли участь в експерименті по сприйняттю значення номінативної одиниці, становила 50 осіб, в асоціативному – 25.

До проведення експериментів залучались особи, що володіють нормами сучасної російської літературної мови, здатні абстрактно мислити – викладачі вищих і середніх учбових закладів, аспіранти і студенти гуманітарних факультетів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому обґрунтовано функцію внутрішньої форми як регулятора плану змісту мовного знака; на основі експериментального аналізу сприйняття значення носіями мови доведено, що саме внутрішня форма прогнозує семантичне наповнення лексеми; показано ключову роль внутрішньої форми як організуючої ланки макрокомпонентної структури значення слова.

Теоретична цінність дисертаційного дослідження полягає у його спрямованості на розробку таких лінгвістичних проблем, як взаємозв'язок мови і мислення, співвідношення змісту і форми мовної одиниці, актуалізація соціального та індивідуального в семантиці ПС.

Практичне значення роботи визначається можливістю використання її результатів у вузівських курсах із загального мовознавства, сучасної російської мови, у спецкурсах з актуальних питань семасіології, ономасіології, психолінгвістики.

Апробація роботи. Основні положення дослідження знайшли відображення у доповідях, зроблених на конференціях молодих вчених Київського університету ім. Тараса Шевченка /Київ, 1990, 1991, 1992 рр./ на міжнародній науковій конференції "Семантика мови і тексту" /Івано-Франківськ, 1993 р./, та чотирьох публікаціях. Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри російської мови філологічного факультету Київського університету.

На захист виносяться такі положення :

1. Пізнання змісту мовного знака неможливо без вивчення його форми, яка репрезентує внутрішню структуру значення і є його зовнішнім вираженням. Феноменом, що розкриває співвідношення форми і змісту вербальної одиниці, є внутрішня форма – комплекс асоціацій, які об'єктивуються морфемною структурою ПС і певним чином відбивають взаємозв'язок позначуваного з іншими явищами дійсності.

2. Внутрішня форма стає фундаментом для формування лексичного значення номінативної одиниці, тим динамічним компонентом семантики, що сприяє розкриттю змісту мовного знака, регламентує розвиток нових значень у слові.

3. Сприйняття семантики похідного слова обумовлено його внутрішньою формою, яка, маючи аперцептивну природу, прогнозує семантичне наповнення мовної одиниці і регулює діапазон можливих семантичних функцій.

4. Внутрішня форма слова забезпечує єдність соціального та індивідуального в мовних одиницях.

5. Внутрішня форма, що розкриває співвідношення форми і змісту номінативної одиниці, сприяє виявленню як денотативних, так і конотативних компонентів семантики найменування, виступає організуючою ланкою в макрокомпонентній структурі значення слова, визначаючи ієрархію її елементів.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, списку використаної літератури та додатка.

У вступі обґрунтовується вибір теми дослідження, її актуальність, формулюються мета і завдання роботи, розкривається теоретичне і практичне значення, наукова новизна, визначаються матеріал і методи дослідження.

У першому розділі "Внутрішня форма і лексичне значення похідного слова" розглядається онтологічна природа внутрішньої форми та її здатність регулювати лексичне значення найменування, а також розкриваються структурно-семантичні особливості похідних іменників із загальним значенням "носії звукової ознаки".

Перший параграф розділу присвячений аналізу словотворення з позицій діяльнісного підходу до мови.

Слово як лінгвістична одиниця є діалектичною єдністю та взаємообумовленістю форми і змісту, де форма репрезентує внутрішню структуру змісту і є його зовнішнім вираженням. У зв'язку з цим вказують на якісне розшарування мовної форми на зовнішню /зовнішню організацію змісту і способу зв'язку даного явища з іншим/ і внутрішню форму / способу існування змісту, його структури/, визначаючи при цьому, що "привід для утворення зовнішньої форми - внутрішня".¹

¹ Перебийніс В.С. До питання про співвідношення категорій форми і змісту в лінгвістичних одиницях // Методологічні питання мовознавства. - К., 1956. - С. 50; Белич А.И. Внутренняя и внешняя языковая форма // Изв. АН СССР. - 1946. - Т. 5. - Вып. 3. - С. 180.

Змістова сторона слова безпосередньо пов'язана з відображенням предметів, явищ дійсності у свідомості людини в процесі її життєдіяльності.

Вивчення людського мислення привело вчених до висновку про змішаний характер "мови" розумових процесів, про існування довербальних і вербальних етапів розумової діяльності.

Характер відображення людиною оточуючого середовища обумовлюється установкою індивіда та особливостями його аперцептивної бази. Специфіка людської психіки, сприйняття полягає в тому, що суб'єкт мови намагається створити мотивоване найменування, що дозволяє поєднувати новий досвід із старим, визначати невідоме через відоме, вводити в усталену картину світу нові штрихи і деталі.

Аналіз внутрішньої форми як засобу реалізації мотивованості, що фіксує операцію встановлення ознак найменування на основі виявлення його взаємозв'язку з іншими явищами дійсності, дозволяє визначити глибинні аспекти мотивованості: взаємообумовленість характеру відображення реалій у свідомості людини і структури найменування, що фіксується для позначення цієї реалії.

Здатність до лінгвокреативного мислення дає людині можливість фіксувати за допомогою мовних засобів асоціативно обрані ознаки предметів, явищ дійсності. Така фіксація пов'язана з утворенням внутрішньої форми – комплексу асоціацій, які об'єктивуються морфемною структурою ПС і певним чином відбивають взаємозв'язок позначуваного з іншими явищами дійсності. Внутрішня форма показує, "як уявляє людина свою власну думку"/О.О.Потебня/, вона виникає при переході від невербального розумового коду – коду образів і схем – до коду мовних знаків.

Слово, поряд із суттєвими характеристиками пізнаного може нести інформацію і про емоційно-оціночне відношення суб'єкта

мови до предмета, явища дійсності. Характер виникаючих асоціацій "підназує" вибір відповідних мовних засобів, за допомогою яких утворюється експресивне найменування.

Таким чином, внутрішня форма стає базою для формування лексичного значення номінативної одиниці. Пізнання ролі внутрішньої форми у складі семантики слова і визначення її як динамічного елемента значення супроводжується вказівкою на ті ознаки номінації, що осмислюються носіями мови. З зв'язку з цим проблема внутрішньої форми має особливий зміст і по відношенню до окремих одиниць може вирішуватися в плані семантичної структури мовного знака.

У другому параграфі розкриваються структурно-семантичні особливості похідних іменників із загальним значенням "носій звукової ознаки".

Досліджувані найменування /напр., холодун, хлопушка, шелкун, кукушка, мяука, гоготун та ін./ являють собою слова, що включають до свого складу звуконаслідування типу хо-хо, хлоп, шелк, у-ю, мяу, го-го, при створенні яких вибір ознаки продиктований сприйняттям /в даному випадку - слуховим/ /порівн. незвуконаслідувальні слова, де ознака, що кладеться в їх основу, є результатом відповідного розумового аналізу/. Специфічність внутрішньої форми похідних іменників із загальним значенням "носій звукової ознаки" полягає в тому, що її основною складовою часткою є ознака характерного звучання. Чіткий зв'язок образу із звуковим сприйняттям обумовлює наявність у них змішаних, перехідних типів мотивованості.

Так, іменники шипун, кряква, каркуша, квакша, хрипун, мямля - похідні від відповідних дієслів /шипеть, крякати, каркати, квакати, хрипять, мямлять/, що мають фонетико-морфологічну вивідність. Осно-

вою для їх утворення є фонетично мотивовані слова : ш-ш-ш, кря-кря, кар-р-р, ква-ква, хрип, мя-мя-мя.

Хоча такі найменування утворені від дієслів, першочергову роль у визначенні їх семантики грають звукові образи, що лежать в основі звуконаслідувань. Тому формально дані ПС характеризуються морфологічною мотивованістю, а реально, по суті, образ звучання не нейтралізується, а є основним у визначенні семантики, що свідчить про те, що мотивованість – це не тільки семантична і формальна вивідність.

Семантика іменників типу лепетун, ворчун, пицалка, свистулька, кряхтун, ревун, плакса, нытик також пов'язана безпосередньо з морфемною структурою слова, тому що пояснюється через значення мотивуючої дієслівної семи і формантного суфікса. Корені таких ПС являють собою не звуконаслідування, а морфеми із значенням звучання для яких "із семантичної точки зору проблематично, що є первинним дія чи її сприйняття".¹ Саме ознака характерного звучання /звукове сприйняття/, що покладена в основу цих лексем, їх внутрішня форма "підказує" значення, орієнтує на змістову сторону номінативної одиниці.

Таким чином, семантика морфологічно мотивованих ПС в більшості випадків передбачена, "прозора", що пояснюється достатньо високим ступенем мотивованості і наявністю "живої" внутрішньої форми, що об'єктивується морфемною структурою найменування.

Як показує аналіз лексикографічних джерел, серед іменників із загальним значенням "носій звукової ознаки" представлено як словотворчі, так і семантичні одиниці, хоча словотворчі деривати

¹ Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: 1980. – С. 61.

значно переважають.¹

Найменування, які утворені в результаті переосмислення значення мотивуючого слова /напр., свистун - перен. Пустой хвастун, болтун и бездельник; шелкун - перен. Пустой светский человек; трещотка - перен. Любитель /любительница/ поговорить, болтун /болтунья// набувають похідного значення, що характеризується семантичною двоплановістю, яка формується на базі порівняння одного явища з іншим за будь-якими подібними ознаками. Внутрішня форма як мотивуюча ознака таких найменувань співвідноситься з яким-небудь тропом, насамперед метафорою,² здатною опити в асоціативно-мовній пам'яті людини в певних ситуаціях мовної діяльності. Внутрішня форма метафоричних лексем має образний характер і виступає в ролі асоціативно-образного мотиву, що викликає у носія мови відповідне наочно-чуттєве уявлення про реальний предмет, явище дійсності.

Образність таких слів, як стукач /"доносчик"/, балаболка /"болтун, пустой человек"/, хлюпик /"слабый, безвольный человек"/ утворюється не стільки в результаті метафоричного переносу, скільки засобами словотворення. Образна семантика таких ПС мотивується відповідними вихідними словами з переносним значенням /порівн.: стучать - перен. доносить; балабонить - перен. болтать пустое; хлюпкий - перен. слабого телосложения, тщедушный, хилый/. Таким чином, дані ПС мотивовані, з одного боку, семантикою вихідної основи /в більшості випадків - переносною/, з іншого, - значенням суфіксів, тобто мають семантико-морфологічну мотивованість: в їх утворенні беруть участь два види деривації - семантична і морфологіч-

¹ За нашими підрахунками, серед досліджуваних ПС 80% складають словотворчі деривати і лише 12% - метафоричні найменування.

² Спостереження показують, що досліджувані семантично похідні лексеми представлені лише метафоричними найменуваннями.

на.

Внутрішня форма похідних із семантичною і семантико-морфологічною мотивованістю має образний характер внаслідок метафоричності значення, і тому їх семантика може бути затемненою. Настає на "вгадування" передбачає відповідний рівень знань людини про навколишню дійсність, розвиток образного мислення. У зв'язку з цим можна припустити, що найменування з семантичною і семантико-морфологічною вивідністю мають менший ступень мотивованості порівняно з фонетико-морфологічно і морфологічно похідними найменуваннями.

Дослідження похідних іменників із загальним значенням "носії звукової ознаки" показало, що дані найменування являють собою експресивно забарвлені лексеми, семантика яких в багатьох випадках об'ємніша, ніж семантика нейтрального слова, за рахунок конотативних компонентів – емоційної оцінки, інтенсивності і образності.

У другому розділі "Внутрішня форма як регулятор осмислення семантики номінативної одиниці" показано ключову роль внутрішньої форми в процесі сприйняття слова носіями мови, доведено здатність внутрішньої форми виявляти як соціальні, так і індивідуальні елементи змісту мовного знака, визначено роль внутрішньої форми як організуючого фактора в макрокомпонентній структурі значення найменування.

В першому параграфі розглядаються особливості сприйняття семантики похідних слів із різними видами мотивованості.

З метою експериментальної перевірки прогностичних можливостей внутрішньої форми, її здатностей регулювати виникнення значень мовного знака було проведено психолінгвістичне дослідження на матеріалі похідних іменників із загальним значенням "носії

звукової ознаки".

Як показують результати експерименту, визначення семантики морфологічно мотивованих найменувань безпосередньо пов'язано з їх структурою : носій мови осмислює значення складових слова, одночасно встановлюючи тип відношення, яке асоціативно зв'язує елементи морфемної структури. Крім того, при ідентифікації значення пред'явленого без контексту слова інформанти насамперед спиралися на мовні аналоги, тобто на ті номінативні знаки, які вже існують в мові і утворені за відповідною словотворчою моделлю.

Так, аналізуючи ПС гоготун, учасники експерименту уявно підводять позначуване під відомий клас явищ за допомогою співвідношення даного найменування з рядом похідних лексем аналогічного типу : бегун, прыгун, говорун і т.п., і виявляють щось спільне в семантиці цієї групи слів - значення суб'єкта дії /ономасіологічний базис/, яке виражене суфіксом -ун. Потім загальний категоріальний зміст уточнюється, конкретизується значенням кореневої морфемі гогот- /ономасіологічна ознака/. Встановлення типу відношення, що асоціативно зв'язує ономасіологічний базис і ознаку, приводить інформанта до висновку про те, що гоготун - це "тот, кто имеет отношение к действию "гоготать". Таке осмислення форми дає можливість встановити межі позначуваного, але не розкриває повністю лексичне значення найменування. Звернення носія мови до фонових знань, тобто включення слова до контексту свого попереднього досвіду сприяє актуалізації внутрішньої форми - аперцептивного образу, який покладено в основу найменування. Так, логічне міркування приводить інформанта до висновку про те, що гоготати може лише жива істота, зокрема птах чи людина. Це і обумовило приписувані ПС гоготун двох значень : 1/"птица, которая гогочет"; 2/"человек, который громко смеется, гогочет". Цікаво відзначити, що в першому

випадку інформанти найчастіше давали коротку /однослівну/ відповідь "гоготун - гусь". Очевидно, це можна пояснити наявністю в кореневій морфемі слова звуконаслідування "го-го", що в знаковій формі передає характерні саме для цього птаха звуки і не потребує додаткових роз'яснень. Порівн. аналогічні інтерпретації таких ПС із елементами звуконаслідування, як "кряква - утка", "каркун - ворона", "мурлика - кот, кошка", "кукушка - лесная птица", "квакша, квакушка - лягушка", "хрюха - поросенок", де аспект фонетичної значущості також виходить на перший план і визначає собою сприйняття всього семантичного комплексу.

Як показав досліджуваний матеріал, значення ПС у сприйнятті носія мови часто містить в собі значно більше семантичних ознак, ніж словникове тлумачення, що дозволяє виділяти психологічно реальне значення, яке присутнє у свідомості носіїв мови і в планом змісту мовного знака. Так, різна інтерпретація інформантами відношень між елементами морфемної структури ПС шептун, бормотун, депетун привела до різноманітних тлумачень: шептун - "человек, который тихо говорит, шепчет", "тот, кто занимается доносами", "тот, кто любит распускать сплетни", "колдун, знахарь"; бормотун - "тот, кто постоянно бормочет", "название животного: медведь-бормотун", "человек, который делает /потребляет/ самогон / в просторечии - "бормотуха"/"; депетун - "много и невнятно говорящий человек", "ребенок, который недавно научился говорить". Наявність різноманітних значень у найменувань базується на різноманітності тих асоціацій, які викликає морфемна структура слова. Однак кількість потенційних значень регламентується, прогнозується внутрішньою формою, яка виступає зв'язуючою ланкою між змістом і формою номінативного знака.

Досліджувана група слів відрізняється досить обмеженою

кількістю значень /від 2-х до 5-ти/¹, що пояснюється своєрідністю їх внутрішньої форми, а саме: наявністю звукового образу, що покладений в основу найменування і об'єктивований в специфічній мовній формі / елементи звуконаслідування, корені із значенням звучання/.

Поряд із приписуванням ПС семантичних ознак, відзначається відсутність в інтерпретаціях інформантів значень, що зафіксовані словником. Так, значення іменників гремучка - бубенчик на конській упряжці /БАС-2, 38/, подыввала - той, хто займається подывванием, подыванием волка, подражая его вою, подывванью /БАС-10, 295/ не знаходять відображення в анкетах, хоча одночасно присутні "несловникові" значення: "гремучая змея", "человек, который подпевает не совсем удачно /подыввает/". Характерним є те, що значення, які не одержали інтерпретацій, як правило, мають словникові позначки "устар.", "спец." /наприклад, для ПС подыввала - "в речи охотников"/. Тому нездатність інформантів актуалізувати певне значення пояснюється його неактуальністю для даного соціуму.

Аналіз результатів кількісної обробки суб'єктивних дефініцій виявив наявність групи слів, що викликали у інформантів найбільше труднощів при ідентифікації значення, максимальну кількість відмов від асоціативної реакції і суб'єктивної дефініції: напр., клохтунья, крикса, кликун, похлопушка. Труднощі в інтерпретації семантики слів цієї групи обумовлені, з нашої точки зору, як нетиповою словотворчою моделлю, так і наявністю в їх складі коре-

¹ Порівн. кількість значень, що приписуються суб'єктом мови при сприйнятті слова, у ПС - неологізмів, напр., нефтянка - 9 значень /див. Снітко, 1990, 18/, головник - 11 значень, движенец - 9 /див. Сидоряченко, 1991, 13/, у ПС із загальним значенням "носії кольорової ознаки": багрянца - 14 значень, лазоревка - 8 /див. Творнович, 1992, 145/.

невих морфем із малознайомим або незнайомим значенням, що безпосередньо пов'язано з проблемою фонових знань індивіда.

Прагнення носія мови знайти для "незнайомого" слова яку-небудь зовнішню опору, "ввести" його в систему своїх мовних і фонових знань може мати різні форми. Так, коли інформанту лексема здавалася незнайомою, він /в тому випадку, якщо не відмовлявся від відповіді/ шукав однокореневі варіанти мотивуючого дієслова із знайомим значенням. Для ПС кликун в результаті осмислення внутрішньої форми найменування учасники експерименту дали дефініції, що лише в узагальненому вигляді співвідносяться із словниковим тлумаченням, "название птицы, животного" /порівн.: кликун - птица подсемейства лебедей; поросенок, овца, гусь, оставленные на привязи для привлечения своим криком хищных зверей в устроенную для них яму /БАС-4, Ю26//. В той же час, передбачаючи наявність зв'язку мотивуючого слова із дієсловами "скикати", "накликати" і іменником "кличка" /але не з "кричать, громко кричать", що в дійсності є мотивуючою основою даного найменування/ інформанти формують значення: "название человека, передающего информацию по цепочке о сборе /от "скикати на ..."/", "человек, который накликает беду", "злой колдун", "возможно, тот, кто присваивает клички".

В деяких випадках інформант може спиратися і на більш віддалені від стимулу подібності. При осмисленні ПС гаркун один із учасників експерименту, спираючись на знання української мови, дає таке тлумачення "тот, кто гаркает, стучит /в укр. языке есть слово "гаркати - стукати, грюкати"/". Фонетична близькість номінативних одиниць гаркун - гарпун сприяла появі інтерпретації "предмет, применяемый в охоте или рыбной ловле". Таким чином інформанти прагнуть створити "правильне", загальнозначує тлумачення.

Аналіз особливостей сприйняття значення семантично похідних найменувань дозволив виділити дві тенденції, які мали місце в ході експерименту.

1. Учасники експерименту, спираючись на пряме значення ПС, давали інтерпретацію слова в переносному значенні відповідно до словникового тлумачення. Наприклад, крикун - "той, хто багато кричить, но мало делаєт"/порівн. словникову дефініцію - "перен. разг. Человек, требовательный и резкий в своих писаниях и речах, но ничемный в деле"/МАС-2, 219//, щелкун - "пустослов, бездельник"/порівн. "перен. разг. устар. презрит. Пустой светский человек"/МАС-4, 741//. Іноді частіше ідентифікувалось насамперед переносне значення, а пряме або було присутнім в інших дефініціях, або було відсутнє взагалі.

2. В ході експерименту виявилось прагнення інформантів до метафоризації досліджуваних найменувань, що свідчить про здатність носіїв мови знаходити аналогію, подібність між двома реаліями об'єктивного світу і на основі цього утворювати семантично похідні лексеми. Так, базуючись на семантичній спільності прямого і переносного значень, осмислюючи і актуалізуючи асоціативні ознаки, що супроводжують слово при його вживанні, інформанти приписували ПС значення, не зафіксовані лексикографічними джерелами: погремушка - "пустой человек, много говорящий, болтун"; кукушка - "мать, оставившая своего ребенка", "человек, перекалывающий ответственность за что-либо на других"; хлопушка - "взрывной человек"; каркун - "человек, который картавит".

Внутрішня форма семантичних дериватів, яка виступає основою метафоричного переносу, обумовлює здатність мовного знака відображати новий зміст і тим самим прогнозує розуміння переносного значення.

Інтерпретація значення ПС із семантико-морфологічною мотивованістю має специфічний характер, тому що здійснюється, з однієї сторони, шляхом виявлення систем зв'язків позначуваного, як при ідентифікації значення словотворчих дериватів, з другої, — шляхом встановлення відношень подібності між двома сутностями, як того потребує осмислення метафоричних найменувань.

Результати експерименту показують, що тлумачення інформантів об'єктивують більш широкі й глибокі асоціативні зв'язки між реаліями дійсності, ніж це відображено в лексикографічних джерелах. Напр., значення ПС хлюпик інтерпретується не тільки як "слабый, безвольный человек" / що відповідає словниковому варіанту /, але і як "страдающий насморком человек / "хлюпающий носом" /"; порівн. також мурлыка — "человек, который говорит тихо, нежно, ласково", "ребенок, ластящийся к матери", "вкрадчивый человек, подлиза".

Таке "доповнення" до змісту номінативної одиниці має підстави, не суперечить природній логіці речей і цілком може знайти місце в мовній системі насамперед тому, що прогнозується внутрішньою формою слова.

Таким чином, осмислення при сприйнятті мовного знака його внутрішньої форми обумовлює більш повний, об'єктивний зміст слова, дозволяє окреслити межі семантичного потенціалу номінативної одиниці.

В другому параграфі на основі проведеного психолінгвістичного дослідження показано роль внутрішньої форми як регулятора соціального та індивідуального в змісті мовного знака.

Взаємодія соціального та індивідуального в семантиці найменування пояснюється аперцептивною природою внутрішньої форми, аперцептивним характером її сприйняття: в кожне значення індивід вкладає частку спільного досвіду, що обумовлює загальнозна-

чуність семантики, взаєморозуміння між учасниками комунікації, але оскільки такий досвід у різних носіїв мови базується на особистому сприйнятті об'єктивного світу, то в слові виділяється і індивідуальний зміст – ті семантичні прирощення, які виникають в процесі функціонування слова.

Похідне слово як специфічний мовний знак із розчленованою структурою здатне найбільш яскраво передавати свій соціальний та індивідуальний зміст. Як вторинна одиниця номінації, яка спирається на готові зразки, ПС стає носієм соціальної інформації. Однак значення ПС не може бути повністю виражене через значення складових, тому похідне найменування включає ті додаткові значення, що утворюються в результаті взаємодії частин ПС і обумовлюють фразеологічність його семантики. Наявність в похідному найменуванні різного роду прирощень певним чином відбиває діалектику соціального та індивідуального в семантиці мовного знака.

Спостереження за прирощеними компонентами значення найменування показали, що на формування особистісних смислів в семантичній структурі слова впливають фонові знання, мовний досвід учасників експерименту. Так, знання природньої логіки речей /фонові знання/ підказали інформантам, що свистуном може бути названа не тільки людина, яка просто свистить, але й той, хто постійно свистить, любить свистіти, займається художнім свистом, також дане слово може служити позначенням не тільки осіб певної професії /напр., "милиционер", "судья на спортивних змаганнях"/, але і птаха, що свистить. Мовний досвід деяких інформантів дозволив виявити зв'язки досліджуваного ПС із вихідним словом "свистеть" як складовою ідіом типу "свистеть в кулак", "ветер свистит в кармане", "просвистеть деньги", що обумовило появу таких інтерпретацій: свистун – "человек, не ценящий деньги", "тот, у кого всегда нет денег", "человек, любящий покутить, кутила". Порівн. також визгун –

"человек, который часто /без причины/ визжит", "ребенок, который сильно плачет, визжит", "детская резиновая игрушка, издающая при сжатии пронзительный звук". Ликий би особистісний смисл не вкладавав інформант в слово, базуються він, однак, на загальноприйнятому значенні слова, розбіжність між особистісним смислом і значенням не може бути занадто великою. Це пояснюється наявністю змістового "стрижня" в семантичній структурі слова, його внутрішньої форми, яка, зберігаючи загальнозначуще в мовній одиниці, обумовлює також додаткові значення /прирошення/, що актуалізуються в похідному найменуванні.

Поява індивідуальних природень соціально детермінована, що знайшло підтвердження в можливості класифікації природень : розмаїття отриманих тлумачень в цілому може бути зведено до основних трьох типів природених компонентів в семантиці найменувань - "людина", "тварина", "предмет". Крім того, можливість звести різні реакції до "загального знаменника", що виявлена в результаті проведеного асоціативного експерименту, дозволяє розглядати асоціації, які актуалізують природення змісту, як типові не тільки для певної групи інформантів, але й для мовного колективу в цілому.

В кожному виділеному соціально обумовленому типі природень присутні додаткові компоненти семантики номінативної одиниці, які реалізують усталений психологічний зв'язок між формою і змістом мовного знака у свідомості носія мови : так, наприклад, природення "людина" інформанти інтерпретують і як "дитина", "жінка", і як "музикант", "спеціаліст", "робітник" і т.д. Така різниця в тлумаченнях значень слів відображає не тільки індивідуальні особливості сприйняття мовної форми людиною, але і закономірності, що обумовлені системою мови.

Спостереження показують, що ПС із загальним значенням "но-

сій звукової ознаки" відрізняються меншою кількістю прирощених компонентів, ніж інші найменування, наприклад, похідні іменники із загальним значенням "носій кольорової ознаки", де виділяється шість типів прирощень.¹ Це пояснюється наявністю у досліджуваних номінативних одиниць специфічної внутрішньої форми – ознаки характерного звучання, яку покладено в основу найменування: сама назва звука звукує обсяг семантики слова і обумовлює ті додаткові значення, які можуть актуалізуватися в слові.

Як свідчать результати експерименту, асоціації, що виникають в процесі сприйняття значення мовних знаків, їх внутрішня форма обумовлюють виявлення не тільки прирощених компонентів семантики, але й різних конотативних аспектів значення досліджуваних найменувань, що дозволяє говорити про ключову роль внутрішньої форми як прихованого компонента конотації, що є основою для емоційно-оціночного ставлення до позначуваного.

Глибинність семантичної структури мовного знака, яка обумовлена специфікою людського способу переробки інформації, характеризує "згортання" змісту, що супроводжується появою у слова кількох семантичних планів: прямого і прихованого, імпліцитного змісту, "тексту" і "підтексту". Наприклад, в ПС стукач актуалізується прячий, "текстовий" зміст найменування – передача фактуальної інформації "доносчик", і прихований, "підтекстовий", конотативний, що виводиться із прагматичної компетенції носія мови, – негативне ставлення до такої людини. Підсилення нейтральної інформації від-

¹ Див.: Творонович О.Е. Социальное и индивидуальное в семантике производного слова /на материале существительных с общим значением "носитель цветового признака"/ – Автореф. . . . диссерт. канд. филол. наук. – Киев, 1992. – С. 17.

бувається внаслідок того, що при усвідомленні внутрішньої форми слова у індивіда виникає деяке асоціативно-образне уявлення, яке супроводжується оцінною інтерпретацією шляхом співвідношення його з національно-культурним стереотипом мовця, що і обумовлює емотивне ставлення носія мови до позначуваного. Актуалізація фонових знань про предмет мовлення приводить суб'єкта до висновку про те, що стукач - це не просто "человек, который доносит на кого-либо", але й погана, непорядна людина.

Таким чином, розглядаючи значення номінативної одиниці як психологічну реальність, як єдність соціального та індивідуального, внутрішню форму можна визнати фактором, що об'єктивує ці аспекти в семантичній структурі слова.

В третьому параграфі показано регулюючу роль внутрішньої форми в макрокомпонентній структурі значення слова.

Проведене дослідження показало, що похідні іменники із загальним значенням "носії звукової ознаки" несуть інформацію про об'єктивну реальність і про оціночне ставлення мовця до неї, маючи при цьому особливу семантичну структуру: всі вони містять в собі основу для оцінки, що виходить за межі обсягу змісту поняття. Це і визначає наявність у таких найменувань усіх макрокомпонентів значення: граматичного, ден тативного, оціночного, мотиваційного, емотивного і стилістичного. Роль емоційного мотиву, що приводить до актуалізації в мовній свідомості певного почуття, відношення, виконує асоціативно-образний зв'язок "вихідного" уявлення з позначуванним утвореного найменування, тобто внутрішня форма слова. Вона як "образ образу"/О.О.Потебня/, як усякий символ відсилає, а не позначає. Це й робить внутрішню форму тим елементом змісту мовної одиниці, який використовується для вираження об'єктивної інформації та суб'єктивної модальності: символ дає про-

стір для інтерпретації. Тому внутрішня форма дає можливість прогнозувати значення слова, а також в стислій формі виразити емоційне ставлення до позначуваного. Так, зміст похідного найменування плакальщик може бути виражений дефініцією "человек, который постоянно жалуется, плачется на свою судьбу". Образ як елемент внутрішньої форми посилює аксіологічність семантики слова, тому що уявлення /плачу, набридливого і безперервного/, яке виникає у носія мови, безпосередньо діє на емоційний стан мовця і викликає негативне ставлення до такої людини. Ознака характерного звучання, що покладено в основу найменування, внутрішня форма як центр образу в похідному іменникові храпун, орієнтуючи комуніканта на змістову сторону /"человек, постоянно храпящий во сне"/, одночасно викликає певну емоційну реакцію. Порівн. також болтун, плакса.

Організуючи експресивно забарвлене значення, внутрішня форма виступає не тільки як "емоційний дратвіник" /В.М.Телія/, але і як стилістичний ключ експресивних найменувань, що дозволяє говорити про її стилістичну роль в функціонуванні цих лексем.

Таким чином, внутрішня форма відіграє головну роль в організації експресивно забарвленого значення і тим самим відповідає призначенню всього найменування в цілому – служити засобом вираження певного /позитивного чи негативного/ ставлення мовця до позначуваного; вона як найважливіша риса ПС, що розкриває співвідношення форми і змісту мовного знака, сприяє виявленню не тільки денотативного значення, але й конотативних компонентів семантики мовної одиниці. Це дозволяє зробити висновок про те, що саме внутрішня форма організує макрокомпонентну структуру значення найменування, визначаючи ієрархію її елементів, сприяє осмисленню семантики слова носієм мови.

У висновках викладено основні результати дослідження, вказано перспективи його подальшої розробки.

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях :

1. Види мотивованості похідного слова в російській мові// Дослідження з філології.Збірник наукових праць.-Київ:НМК ВО, 1992.-С.198-205.

2. Внутрішня форма і семантика похідного слова//Сучасні проблеми філології.Тематичний збірник наукових праць.-Київ, 1993.-С.223-229.

3. Внутренняя форма в макрокомпонентной структуре значения производного слова//Русское языкознание.Межведомственный научный сборник.-Вып.26.-Киев:Изд-во Киевск.ун-та,1993.-С.69-78.

4. Прогностичні особливості внутрішньої форми похідного слова//Матеріали міжнародної наукової конференції "Семантика мови і тексту" 13-15 жовтня 1993 р.-Івано-Франківськ,1993.-Ч.2.- С.25-26.

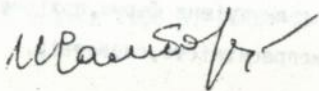
Самборская И.Н. Прогностические особенности внутренней формы производного слова /на материале производных имен существительных с общим значением "носитель звукового признака"/. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – русский язык, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1994. На правах рукописи.

В диссертации на основе экспериментального анализа языкового материала исследуется способность внутренней формы регулировать диапазон возможных семантических функций производного слова ; раскрывается роль внутренней формы как организующего начала в макрокомпонентной структуре значения номинативной единицы, определяющего иерархию ее элементов.

Ключові слова : внутрішня форма, похідне слово, лексичне значення, сприйняття, експресивність, словотвір.

Samborska I.N. Prognostic peculiarities of inner form of derivative word /on material of derivative nouns with general meaning "bearer of sound sign"/. Thesis for the degree of a candidate of philological sciences the speciality 10.02.01 - Russian language, Kiev University named after Taras Shevchenko, Kiev, 1994, submitted as a manuscript.

In the thesis the capacity of inner form to regulate the range of possible semantic functions of a derived word is studied on the grounds of experimental analysis; the role of inner form as organising principle defining the hierarchy of structure elements in the macrocomponent structure of nomination's meaning is determined.

Підписано до друку 24.10.1994р. Об'єм 1, 2. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тир. 1000 пр. Зам. 273. Безплатно.
ЛОД УДУ ім. М.П. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

HB 31.208

AB 31.208